

**ACTES DEL X CONGRÉS INTERNACIONAL
DE L'ASSOCIACIÓ HISPÀNICA
DE LITERATURA MEDIEVAL**

**Edició a cura de
Rafael Alemany,
Josep Lluís Martos
i Josep Miquel Manzanaro**

Volum II

**INSTITUT INTERUNIVERSITARI DE FILOLOGIA VALENCIANA
«SYMPOSIA PHILOLOGICA», 11**

Alacant, 2005

Asociació Hispànica de Literatura Medieval. Congr s (10 . 2003. Alacant)
 Actes del X Congr s Internacional de l'Associació Hispànica de Literatura Medieval /
 edició a cura de Rafael Alemany, Josep Lluís Martos i Josep Miquel Manzanaro. -
 Alacant : Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, 2005. - 3 v. (1636 pp.) ;
 23,5 x 17 cm. - (Symposia philologica ; 10, 11 i 12)
 Ponències en català, castellà i gallec
 ISBN: 84-608-0302-3 (84-608-0303-1, V. I; 84-608-0304-X, V. II; 84-608-0305-8, V. III)
 1. Literatura medieval - Història i crítica - Congresos. 2. Literatura espanyola - Anterior
 a 1500 - Historia y crítica - Congresos. I. Alemany, Rafael. II. Martos, Josep Lluís.
 III. Manzanaro, Josep Miquel. IV. Título. V. Serie.
 821.134.2.09"09/14"(063)

Director de la col·lecció: Josep Martines

  Els autors

  D'aquesta edició: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana

Primera edició: maig de 2005

Portada: Llorenç Piz 

Il·lustració de la coberta: Taulell amb escena de torneig (1340-1360),
 Museu Municipal de l'Almod , X tiva
 Imprimeix: T BULA Diseño y Artes Gráficas

ISBN (Volum II): 84-608-0304-X

ISBN (Obra Completa): 84-608-0302-3

Dipòsit legal: A-519-2005

La publicació d'aquestes *Actes del X Congr s Internacional de l'Associació Hisp nica
 de Literatura Medieval* ha comptat amb el finançament de l'Acció Especial
 BFF2002-11132-E del Ministerio de Ciencia y Tecnología.

Cap part d'aquesta publicació no pot ser reprodu ida, emmagatzemada o transmesa de cap manera ni per
 cap mitjà, ja siga electrònic, químic, mecànic, òptic, de gravació o de fotocòpia, sense el perm s previ de
 l'editor.

LA HISTÒRIA I LA GEOGRAFIA D'ALACANT EN L'OBRA DE L'HUMANISTA FRANCESC TARAFÀ L'ANTIGA *LVCENTVM* I EL *TADER* (SEGURA) DE JERONI PAU*

Després que els primers vint-i-cinc reis llegendaris de les hispànies haguessin aportat, l'un darrere de l'altre, algun aspecte essencial a la població ibèrica i haguessin fundat arreu de la Península les ciutats, rius, muntanyes i promontoris més antics, l'humanista cincentista Francesc Tarafa (c. 1495-1556) enumera en la seva obra històrica tota una sèrie de pobles que enllacen aquests primers monarques inventats per Annio de Viterbo amb els cartaginesos que serien vençuts més tard per la força dels romans. Segons el *De origine ac rebus gestis regum Hispaniae* (Anvers, 1553) de Francesc Tarafa, va ser durant el regnat dels tracis, *Thraces*, el segon d'aquests pobles, que l'any 1011 a.C. els Sàrmates fundaren l'antiga *Susanam* o *Lucentum* (l'actual Alacant), que va ser descrita i glossada sota aquestes tres entrades pel mateix Tarafa en el seu *Dictionarium Geographiae Vniuersalis Hispaniae*. En el seu diccionari geogràfic, el nostre humanista descriu també el naixement i el recorregut del riu *Tader* (Segura), pres gairebé al peu de la lletra del *De fluminibus et montibus Hispaniarum* de Jeroni Pau. Tarafa, però, ja havia identificat el Segura amb el riu *Satabis*, de manera que va haver de recórrer a una senzilla estratègia literària per a deixar intacte allò que ja havia escrit.

En aquest treball intentaré mostrar l'aportació de Francesc Tarafa als orígens i a la història de l'antiga *Lucentum*, així com les seves descripcions humanístiques dels rius *Tàder* i *Satabis*. Provaré també de comparar aquestes descripcions de Tarafa amb les de dos humanistes anteriors, Boccaccio i Nebrija, i mostraré que algunes entrades del diccionari geogràfic tarafià van ser preses directament de l'*Opus de rebus Hispaniae memorabilibus* de Lucio Marineo Sícul. L'última part d'aquest treball posarà l'accent en la fe, confiança i admi-

(*) La redacció d'aquest treball m'ha estat possible gràcies al projecte BFF2002-03390 («Historiografía latina humanística en la Corona de Aragón: edición de textos, estudio de fuentes»), encapçalat per la professora Mariàngela Vilallonga i finançat pel Ministerio de Ciencia y Tecnología, i gràcies a la Beca de Postgrado para la Formación de Profesorado Universitario (Referència AP2001-0981) del Ministerio de Educación, Cultura y Deporte.

ració que el nostre humanista sentia envers Jeroni Pau, que li fou autoritat i guia a l'hora de confeir el seu *Dictionarium*: la senzilla estratègia literària de Tarafa duia intrínseca una voluntat d'incorporar l'obra de Pau a la pròpia i de transmetre-la a la posteritat.

OBRES LLATINES DE FRANCESC TARAFÀ¹

Per a entendre el vessant humanístic de l'historiador i geògraf Francesc Tarafa, cal tenir ben presents sobretot dues obres llatines i una de catalana. Ens referim al *De origine ac rebus gestis regum Hispaniae*, editada per primera vegada a Anvers l'any 1553, i al *Dictionarium Geographiae Vniuersalis Hispaniae*, que se'ns ha transmès manuscrit (Arnall 1985; Ferrer 2003; Ferrer, en premsa a; Ferrer, en premsa b; Miralles & Toldrà 1997: 49, 62-64; Vilallonga 1991; Vilallonga 1993a; Vilallonga 1993b; Vilallonga & Ferrer 2001). Relacionada sobretot amb l'obra històrica, el *De origine*, hem de situar-hi una obra també llatina, la *Linea Regum Hispaniarum*,² que és un catàleg poc més que merament cronològic dels reis —corresponents tots ells als de l'obra historiogràfica per excel·lència, el *De origine*— que havien governat Hispània, des del mític Túbal fins a Carles V, contemporani del nostre autor (Miralles & Toldrà 1997: 47, 59-60). En llengua catalana va elaborar, segurament a partir del *De origine* i del *Dictionarium Geographiae Vniuersalis Hispaniae*, una obra històrica tendent només a la història de Catalunya, la *Crònica de la província de Catalunya*, que arrenca amb el mític Túbal, fundador d'Hispania, i arriba fins al període romà (Miralles & Toldrà 1997: 50, 64-65; Campos 1995). Aquesta obra històrica, a cavall entre l'humanisme llatí i la manera de fer del Renaixement català, restà inacabada. La relació genealògica d'aquestes tres obres és tan senzilla com entendre que de la historiografia llatina neix la geografia també llatina; i que, només a partir d'aquestes dues creades, se n'origina una preciosa obra catalana, la *Crònica de la província de Catalunya*, que fon la geografia en la història i la història en la descripció geogràfica (Ferrer, en premsa b). Del seu *De origine ac rebus gestis regum Hispaniae*, que partia de la tradició mitològica que a finals del segle xv havia inventat Giovanni Nanni (Annio de Viterbo), l'humanista Francesc Tarafa creava, modificava i ampliava les entrades lexicogràfiques del *Dictionarium Geographiae Vniuersalis Hispaniae*, que acabà esdevenint un espectacular treball en progrés al llarg dels darrers anys de la seva vida.

1. «Obres llatines de Francesc Tarafa», de fet, serà el títol de la tesi doctoral que estic elaborant sota la direcció de la professora Mariàngela Vilallonga. S'hi editaran dues obres històriques, el *De origine ac rebus gestis regum Hispaniae* i la *Linea regum Hispaniarum*, i un diccionari geogràfic, el *Dictionarium Geographiae Vniuersalis Hispaniae*.

2. La *Linea regum Hispaniarum* s'ha conservat gràcies a un manuscrit únic custodiat avui a la Biblioteca de Catalunya (Bc, ms. 494).

DE L'OBRA HISTÒRICA AL *DICTIONARIUM*

En el seu *De origine ac rebus gestis regum Hispaniae* l'humanista Francesc Tarafa feia arrencar la història d'Hispània a partir del mític Túbal, que degué governar des del 2174 a.C. fins al 2019 a.C., i, gràcies a les *Antiquitates* (1498) d'un humanista com Giovanni Nanni, va ser capaç d'esbossar les vint-i-cinc biografies dels vint-i-cinc primers reis de la Península, els vint-i-cinc reis fundacionals (Ferrer 2003 i en premsa a). El darrer dels reis mitològics, Hàbidus, va senyorejar les Hispànies durant seixanta-quatre anys, des del 1122 a.C. fins al 1058 a.C.; i el seu paper en el *De origine* era el de pont entre la línia d'aquests monarques fundacionals i tota una sèrie de pobles (*Lydi, Thraces, Rhodii, Phryges, Cyprii, Phoenices, Aegyptii, Milesii, Cares, Lesbii, Phocenses*) que enllaçarien més tard amb Nabucodonosor, el rei immediatament anterior als Carthaginenses, que serien vençuts pels romans. Per al cas d'Alacant, l'antiga *Lucentum*, ens interessa especialment l'empremta deixada per un d'aquests pobles, els *Thraces*, que, ho veurem, fundaren la ciutat de *Susana*, anomenada *Lucentum* per Ptolemeu i *Lucentium* per Plini:³

[27] THRACES. [1] Thraces populi, a Tyras, filio Iapheti, originem trahentes, ut Eusebius insinuat, anno ante aduentum Iesu Christi MXI mare obtinuerunt. Vnde in Hispaniis existimantur imperasse, quum ab eisdem ciuitates aliquae in Hispaniis constructae sint. Nam hi qui *Sarmatae* siue *Sauromatae Scythae* dicuntur in Hispania his temporibus Susanam urbem condiderunt, unde Sillius refert:

«Et non Sarmaticos attollens Susana muros»

[2] Ptolemaeus illam appellat *Lucentum*, Plinius *Lucentium* oppidum Latinorum. Almeriam etiam condiderunt, quae antiquitus *Abdera* nominabatur ab interpretatione nominis Abderae, ciuitatis Thracum. Quam Abdera, Diomedis soror, condidit, et a se sic nominauit. Et lingua Thracum *Bria* «oppidum» dicitur. Ideo hae plurium locorum in Hispania sunt terminationes, ut supra quarto capitulo sub rege nomine Brigo annotauimus.

És a dir que:

[27] THRACES. [1] Els pobles tracis, que porten l'origen de Tiras, fill de Jafet, posseïren el mar, segons Eusebi deïxa entreveure, l'any MXI

3. Hem establert el text dels *Thraces* a partir de les tres edicions conegudes del *De origine ac rebus gestis regum Hispaniae* (Tarafa 1553, sigla A; Tarafa 1577, sigla C; Tarafa 1603, sigla F). N'estem preparant una edició crítica amb traducció i estudi per a la nostra tesi doctoral. La traducció que segueix el text llatí formarà també part d'aquesta tesi doctoral «Obres llatines de Francesc Tarafa». Les variants textuals del fragment dels *Thraces* són les següents:

[27] THRACES

[1] sint C F : sunt A; Sarmaticos A C : Sarmaticos F; MXI A C : 1011 F; M.XI. ante aduentum Christi. Thraces in Hispaniam. Susana ci. *add. in marg. A C (sed 1011 scr. C)*; 1011. Susana urbs a Scythis constructa *add. in marg. F*

[2] quarto A C : 4. F; Lucentum, Lucentium, Almeria, Abdera ci. *add. in marg. A C*

abans de l'arribada de Jesucrist. Hom considera que a partir d'aquest moment varen manar a les Hispànies, com sigui que per obra d'aquests hi foren construïdes algunes ciutats. Van ser, certament, aquells que anomenem *Sàrmates* o *Sauròmates escites* els qui en aquells temps fundaren la ciutat de Susana. Heus ací que Sili escrigui:

«Ell, que jamai no erigí els sarmàtics murs a Susana»

[2] Ptolemeu l'anomena *Lucentum*, mentre que Plini esmenta aquesta ciutat dels llatins com a *Lucentium*. Fundaren també Almeria, que antigament era dita *Abdera* a partir del sentit del nom d'Abdera, una ciutat dels tracs ja existent. La fundà Abdera, germana de Diomedes, i l'anomenà així a partir d'ella mateixa. També en la llengua dels tracs «ciutat» es diu *Bria*. Heus ací, doncs, d'on provenen les terminacions de molts llocs d'Hispània, tal com hem fet notar més amunt en el quart capítol sota el rei de nom Brigus.

Les informacions històriques del *De origine ac rebus gestis regum Hispaniae*, com hem dit, eren copiades més tard gairebé mot a mot, literalment, al *Dictionarium Geographiae Vniuersalis Hispaniae*, de manera que la relació entre ambdues obres acaba essent poc menys que estretíssima. Per a la creació del seu diccionari geogràfic de les hispànies que havia de ser completíssim, tant d'entrades llatines com de les respectives *dictiones* en vulgar, dues altres fonts van ser molt estimades per Francesc Tarafa: el *De fluminibus et montibus Hispaniarum libellus*, de l'humanista català Jeroni Pau (c. 1458-1497), i l'*Opus de rebus Hispaniae memorabilibus* (1530) de Lucio Marineo Sicul. Gràcies al *llibret* de Pau, que Tarafa llegia segurament a partir de l'incunable *R* (Roma, Eucharius Silber, 1491), el nostre humanista va poder elaborar un gran nombre d'entrades del *Dictionarium Geographiae Vniuersalis Hispaniae*, les que feien referència a rius, muntanyes i també a promontoris. La idea de *dictionarium*, segurament, provenia també del *libellus* de Pau; el *De rebus Hispaniae memorabilibus* de Marineo, d'altra banda, aportava dades precioses tant de la història com de la geografia hispàniques. L'obra de Marineo, que seguia de prop i manifestament els orígens fundacionals ideats per Giovanni Nanni, va ser molt utilitzada per Tarafa tant en el *De origine* com en el *Dictionarium*, per l'erudició que aportava i per la gran quantitat de dades. L'*Opus de rebus Hispaniae memorabilibus*, a més, citava abundantment autoritats com Plini i Estrabó, entre moltes d'altres, la qual cosa permetia a Tarafa citar indirectament o bé recórrer a la font clàssica, com corresponia a la seva condició de bon humanista.

A més d'una «Alicantina ciuitas», Tarafa va crear en el seu *Dictionarium Geographiae Vniuersalis Hispaniae* dues *dictiones* llatines que jutgem interessants per al tema d'aquest article. Es tracta de «Lucentium» i «Susana»: ⁴

LVCENTIVM. [1] Lucentium ciuitas est Citerioris Hispaniae populorum Latinorum populata, teste Plynio, quod temporibus

4. Les entrades que editem del *Dictionarium Geographiae Vniuersalis Hispaniae* han estat establertes havent-les col·locat dels dos manuscrits en què s'ha conservat aquest diccionari geogràfic: el ms. 578 de la Biblioteca Universitària de Barcelona, datable de mitjan segle XVI, que anomenarem *Bu*; i el ms. 493

Romanorum unum ex septem conuentibus iuridicum fuit huius prouinciae populorum sexdecim. Ptolomeus illam scribit esse Susanam, de qua infra suo loco narrabitur. Sunt hodie in regno Valentiae populi lucentini.

SVSANA. [1] Susana ciuitas olim fuit Betticae prouinciae in maris littoribus. Quam aliqui *Lucentum* appellant. Condita fuit haec ciuitas a Sarmatis populis Scythiae, qui et *Sauromatae* dicuntur, anno fere ante Christum natum, ut in Eusebio colligere potuimus, Mxi. De qua ciuitate Silius illo carmine sic canit:

«At non Sarmaticos attollens Susana muros»

Aquestes «Lucentium» i «Susana» poden ser traduïdes així al català:

LVCENTIVM. [1] Lucentium és una ciutat de la Hispània Citerior que va ser poblada de pobles llatins, segons el testimoni de Plini, perquè en temps dels Romans va formar part d'un districte jurídic dels set existents en aquesta província de setze pobles. Ptolemeu escriu que s'identifica amb Susana, de la qual es parlarà en el lloc on correspongui. Encara avui dia viuen en el regne de València uns pobles anomenats *lucentins*.

SVSANA. [1] Susana va ser antigament una ciutat costanera de la província de la Bètica. Alguns l'anomenen *Lucentum*. Aquesta ciutat va ser fundada pels pobles sàrmates d'Escítia, que també són coneguts com a *sauròmates*, devers l'any Mxi abans del naixement de Crist, segons hem pogut comptar en l'obra d'Eusebi. Sili canta aquesta ciutat en aquell vers que fa així:

«Ell, que jamai no erigí els sarmàtics murs a Susana»

Seria excedir-nos massa fer notar que la glossa de la «Susana ciuitas» és tretgairebé mot a mot dels pobles «Thraces» del *De origine ac rebus gestis regum Hispaniae*; però no és excessiu, en canvi, provar de mostrar que la dicció de «Lucentium» va ser ampliada gràcies a la lectura de la *Història Natural* (III, 20; III, 28) de Plini el Vell, gràcies al qual Tarafa va poder oferir a la posteritat la informació jurídica d'aquesta ciutat en el període romà. Una pregunta, però, no deixa d'encuriosir-nos: relacionava Tarafa les ciutats de «Susana» i «Lucentium» amb l'Alacant que li era contemporània? Mig segle abans que el canonge barceloní, l'humanista Elio Antonio de Nebrija no ho deixava tampoc massa clar en el seu *Onomasticon*

de la Biblioteca de Catalunya, de finals de segle XVII, el qual anomenarem Bc (Miralles & Toldrà 1997: 62-64). Quant a les entrades «Lucentium» i «Susana», els dos testimonis del *Dictionarium* ofereixen les següents variants textuals:

LVCENTIVM

[1] Lucentium Bu : Lucencium Bc : Lucensium a.c. Bu; temporibus post Romanorum Bc; narrabitur conī. : narratitur Bu : om. Bc

SVSANA

[1] Quam corr. : quem Bu Bc; Christum post natum Bc; canit Bu : ait Bc.

propriorum nominum ex probatissimis auctoribus, ja que, si bé «Lucensium siue Lucentia» remet a la *uulgaris appellatio* «Susana», no sembla haver-hi una relació evident entre aquestes dues i l'entrada d'«Alicant», que l'humanista situava també en les *Vulgares appellationes*. Vegem-ho, però, extraient-li els textos de l'obra (Nebrija 1585: ff. 57r, 100r, 114r):

Lucensium siue Lucentia, oppidum citerioris Hispaniae. Pto. vulgo, *Susana*.

Alicant, port del reyne de Valencia. *Alone, Ilide, Illicitanus portus*. Alicante, puerto del reyno de Valencia.

Susana, vila del regne de Granada. *Lucentium, Lucentia*. Susana, villa del reyno de Granada.

De les gloses que l'humanista castellà dedicà a «Lucensium siue Lucentia» i a «Susana», pot concloure's que les relacionava amb «Alicant»? Seria difícil apostar-hi amb un argument sòlid. A banda de les entrades de «Lucentium» i de «Susana», Francesc Tarafa també va escriure en el seu *Dictionarium Geographiae Vniuersalis Hispaniae* una entrada «Alicantina ciuitas», que, tal com l'encapçala, sembla que considerava una designació culta que es complementava amb la que el *uulgus* anomenava «Alicante»:⁵

ALICANTINA. [1] Alicantina ciuitas (*uulgus Alicante*) in prouincia Carthaginensi nobilis sita est in littore maris, cuius etiam portus naues tutas continet. Pomponius Mela illam denominat *Alonam*; inde Alon flumen iuxta Alicantum. Plerisque uero oppidum cui nomen est *Sancto Ioannis* non procul ab Alicanto Alon siue Illicen esse uidetur.

L'entrada de «Alicantina» pot ser traduïda així al català:

ALICANTINA. [1] L'allicantina és una ciutat noble (el poble l'anomena *Alicante*) emplaçada en la província cartaginense, en el litoral de la mar, el port de la qual manté segures les naus. Pomponi Mela l'anomena *Alona*, i és d'ací que rep el nom el riu Alon de la vora d'Alacant. Sembla a la gran majoria que la població no gens llunyana d'Alacant que té per nom *Sant Joan* és sens dubte Alon o Illicen.

Per elaborar aquesta glossa, Tarafa no partia pas ni del seu *De origine ac rebus gestis regum Hispaniae* ni, tampoc, de l'*Onomasticon propriorum nominum* de Nebrija, que encara no sabem si coneixia, sinó de la descripció de la *prouincia*

5. Als dos manuscrits del *Dictionarium Geographiae Vniuersalis Hispaniae* aquesta glossa és transmesa amb tres variants:

ALICANTINA

[1] Alicantum *Bu Bc* : Alicantem *a.c. Bc*; siue *Bu* : si *Bc*; Illicen *Bu* : Illicem *Bc*.

Carthaginensis que Lucio Marineo Sícul va fer a la seva obra *De rebus Hispaniae memorabilibus*, de qui recollí que el port *alicantinus* resguardava segures les naus (Marineus 1533: f. XIIIv):⁶

[...] Sunt etiam in huius maris littoribus Helchitani, Alicantina ciuitas nobilis, cuius etiam portus naues tutas continent. Est et oppidum nobile nomine Dianium, cuius vt [...]

L'EXEMPLE DEL SEGURA

L'exemple d'un riu proper a la geografia alacantina ens haurà de servir ara per anar una mica més enllà en la utilització de fonts i en les preferències literàries de Francesc Tarafa. En l'entrada lèxica «Segura» del seu *Dictionarium Geographiae Vniuersalis Hispaniae*, havent identificat d'antuvi aquest topònim com un *oppidum* de la província de Gal·lícia, el canonge barceloní s'atreuï a identificar-lo amb un «Satabis» que fluïria per la província de la Bètica:⁷

SEGVRA. [1] Segura oppidum est Galliciae prouinciae in Pyreneis montibus et regione Lepuscauae ouetensis diocesis; et inde Segurani populi. Est etiam Segura fluuius in Bettica prouincia, quem *Satabim*, ut supra diximus.

Traduïm de la següent manera la glossa llatina de Tarafa:

SEGVRA. [1] Segura és una ciutat de la província de Gal·lícia en les muntanyes dels Pirineus i en la regió de Lepúscoa de la diòcesi d'Oviedo; i d'ací han pres nom els pobles segurans. El Segura és també un riu de la província de la Bètica que hem anomenat *Satabis*, tal com hem dit més amunt.

En el mateix diccionari geogràfic, com no podia ser d'altra manera, el canonge barceloní va dedicar unes poques ratlles al «Satabis», que, ens deïa ara, discorre pels *finis Betticae*, per les zones gairebé fronteres d'una antiga província Bètica. Segons l'humanista, a més, hom el coneixia per *Segura*:⁸

6. Transcrivim aquest fragment de l'obra de Lucio Marineo Sícul a partir d'una edició renaixentista, en espera que s'editi la tesi doctoral que n'ha fet Luciano Tesón Martín. El fragment reproduït és dins el capítol «De ciuitatibus et oppidis prouinciae Carthaginensis».

7. L'entrada «Satabis», com les següents del *Dictionarium* relacionades també amb el riu Segura, han estat editades, és clar, a partir dels manuscrits *Bu* i *Bc*. Quant a l'entrada «Segura», només dues variants han de ser considerades:

SEGVRA

[1] Pyreneis *Bu* : pirineis *Bc*; pirineis *post* montibus *Bc*.

8. L'aparat crític de «Satabis» és el següent:

SATABIS

[1] Guardamar *coni.* : Guadamar *Bu Bc*; Seguram *Bu Bc* : Segurant *a.c. Bu*.

SATABIS. [1] Satabis fluuius est ad fines Beticæ prouinciæ per Constantianam, hodie *Consentianam*, regionem labens. Ab eo monte quo Bettis egreditur et in Mare Nostrum ad oppidum Guardamar effunditur. Quem *Seguram* uocant.

Traslladem en català aquesta entrada del *Dictionarium*:

SATABIS. [1] El Satabis és un riu que llisca cap als confins de la província de la Bètica a través de la regió de Constantània, dita avui dia *Consentània*. Neix de la mateixa muntanya on neix el Betis i es precipita cap al Mare Nostrum molt a la vora de la ciutat de Guardamar. Hom l'anomena *Segura*.

Amb l'entrada «Satabis fluuius» el cercle quedava perfectament tancat sense gaires meandres: el «Segura» era identificat amb un *Satabim*, i el «Satabis» amb un *Seguram*. La curiositat, però, ens empeny ara a cercar a partir de quina *auctoritas* el nostre humanista reconeixia en el «Satabis» el riu «Segura». Sabent les lectures predilectes de Tarafa, les seves preferències més habituals, hauríem d'aproximar-nos tant a les descripcions geogràfiques de Jeroni Pau com als capítols inicials de l'*Opus de rebus Hispaniæ memorabilibus* de Marineo. La identificació del riu Segura amb el «Satabis fluuius» no prové, tal com seria esperable, del *De rebus Hispaniæ memorabilibus* de l'humanista d'origen italià. Tarafa coneixia a bastament la seva obra, de manera que n'incorporà al seu *Dictionarium Geographiæ Vniuersalis Hispaniæ* gairebé la totalitat dels continguts dels primers capítols. El contingut d'epígrafs com «De Beticæ prouinciæ descriptione», «De ciuitatibus et oppidis prouinciæ Carthaginensis» o bé un genèric «De Hispaniæ fluminibus», entre d'altres, com no havia de ser estimat per un diccionari humanístic que es deia *de tota la geografia d'Hispania*? En aquest cas, tanmateix, ni la designació «Satabis» ni la vulgar de «Segura» no provenen de cap d'aquests capítols de l'obra de Marineo. Si, retrocedint en els temps, ens aproximem a un diccionari geogràfic com el de Jeroni Pau o, fent encara un salt més llarg, examinem el de Giovanni Boccaccio, trobarem que ni el *De fluminibus et montibus Hispaniarum libellus* del barceloní ni el *De montibus, siluis, fontibus, lacubus, fluminibus, stagnis seu paludibus, et de nominibus maris*⁹ boccaccesc no van incloure cap «Satabis» entre els elements geogràfics de les hispànies. L'únic hidrònim mínimament semblant al «Satabis» de Tarafa és un *Staberis* que surt a la glossa del «Segura» de l'*Onomasticon propriorum nominum* d'Elio Antonio de Nebrija. El riu «Segura» era consignat en aquest *Onomasticon* entre les *Vulgares appellationes*, i s'emplaçava «en el reyno de Valencia» (Nebrija 1585: f. 113v): «Segura, riu en lo regne de Valencia, *Staberis*. Segura, río en el reyno de Valencia».

Seria arriscat afirmar a ulls clucs que el «Satabis» tarafià és una *lectio* diferent d'aquest *Staberis* transmès per l'humanista castellà, i més tenint en compte el ca-

9. Hem consultat el diccionari geogràfic de Boccaccio en l'edició de finals del segle xv que citem a l'apartat «Referències bibliogràfiques». Aquesta obra, tanmateix, pot ser llegida en traducció italiana, que també hem afegit a l'apartat final del nostre treball. L'estudi de Manlio Pastore (Pastore 1963) ha d'ajudar-nos a entendre el context literari en què fou escrita l'obra de l'italià.

ràcter més descriptiu, més complet, amb més precisió geogràfica, del *Dictionarium* de Tarafa. D'on partia la informació del nostre humanista? El «Saetabis fluuius» apareixia a la *Geografia* de Claudi Ptolemeu (II, 5); però, quina era la font directa, la tàcita, de Francesc Tarafa? A causa de quin autor el nostre humanista digué del «Satabis» que «Quem *Securam* uocant»?

El riu Segura, certament, havia estat comunament identificat amb el «Tader fluuius» llatí. En l'antigor s'hi havien referit Plini el Vell (III, 9, i III, 19) i Claudi Ptolemeu (II, 5). L'humanista trescentista Boccaccio va incloure'l amb només una breu referència entre els rius hispànics del seu diccionari. L'italià, de fet, en sabia poc més que l'estricta localització (Boccaccio 1494: f. 155r):

TADER. Tader fluuius in tarraconensi prouincia cartaginensium
rigans agrum.

Al llindar del darrer quart del segle xv, l'humanista català Jeroni Pau va poder anar més enllà, va poder detallar més que Boccaccio. En el seu *De fluminibus et montibus Hispaniarum libellus*, acabat ja abans de 1475 i editat el 1491 a les premses romanes d'Eucharius Silber, Pau no només es referí amb exactitud geogràfica al «Tader», sinó que precisà que «A aquest riu el poble li diu *Segura*» (Vilallonga 1986: 232-233, 112, 207):¹⁰

[61] *Tader*. Tader fluuius uersus nouam Carthaginem funditur.
Oritur montibus, quibus Baethys, et Murtiam Aureolamque contingens,
Ebusitano pelago seu Iberico conditur. Hunc uulgius *Securam* appellat.

El diccionari geogràfic de Pau, anterior fins i tot als estudis geogràfics d'Elio Antonio de Nebrija (Rico 1983),¹¹ va ser molt estimat pels historiadors i geògrafs del segle xvi, que consideraren el barceloní com una *auctoritas* que calia seguir. L'humanista cincentista Francesc Tarafa va ser probablement qui el seguí amb més insistència, amb més veneració, de manera que incorporà els rius, muntanyes i promontoris de Pau al seu *Dictionarium Geographiae Vniuersalis Hispaniae*. L'exemple del «Tader fluuius» és una bona prova de com Tarafa reproduí en la seva obra molts dels coneixements de l'humanista quatrecentista per excel·lència:¹²

TADER. [1] Tader fluuius est Hispaniae Citerioris uersus Nouam
Carthaginem, uulgo *Carthagenia*; qui agrum suum rigat. Oritur in
montibus quibus Bettis et, Murciam Aureolamque (uulgius *Oriolam*)
contingens oppida, Ebusitano pelago seu Iberico conditur.

10. Les tres referències pertanyen al primer volum dels dos amb què Mariàngela Vilallonga va editar, traduir i estudiar les obres de Pau. Ens és mestra i exemple. Quant a la p. 207, ens referim concretament a la nota 1.

11. L'*Isagogigon cosmographiae* de l'humanista castellà fou redactat i publicat entre els anys 1487 i 1490.

12. Són tres les variants dels dos manuscrits en què es conserva el *Dictionarium*:

TADER

[1] fluuius *Bu* : fluuius *Bc*; Hispaniae *post* Citerioris *Bc*; Carthaginem *post* Nouam *Bc*

El canonge barceloní, certament, sabia no poques dades del recorregut del «Tader»:

TADER. [1] El Tàder és un riu de la Hispània Citerior que es dirigeix devers Cartago Nova, dita en vulgar *Cartagena*, i li rega la terra de conreu. Neix a les muntanyes on neix el Betis i, passant per les ciutats de Múrcia i Aureola, que el poble anomena *Oriola*, s'amaga en la mar d'Eivissa o Ibèrica.

La informació sobre el «Tader» que el diccionari tarafià va deixar a la posteritat era molt més pròdiga que la breu referència que pogué dedicar-li Nebrija (1585: f. 88v): «Tader flu. est Hispaniae citerioris. Plin. lib. 3. cap. 3».

En copiar i ampliar el «Tader» de Jeroni Pau, Tarafa havia ja elaborat per al seu *Dictionarium Geographiae Vniuersalis Hispaniae* l'entrada del «Satabis fluuius», en la qual havia escrit, recordem-ho, «Quem *Securam* uocant». Tenint en compte la voluntat del nostre humanista de crear un magne diccionari geogràfic que contingués tots els topònims tant en llatí com en vulgar, va afegir aquesta informació a la glossa de «Segura»; i no devia ser fins més tard que llegí una glossa preciosa que Jeroni Pau havia dedicat al «Tader fluuius», del qual aquest havia escrit que «Hunc uulgu *Securam* appellat». El dilema devia presentar-se a Tarafa: afegir el *Tader* de Pau i contradir la informació del seu «Satabis fluuius» ja escrit, o copiar-lo igualment al seu *Dictionarium*? El canonge barceloní va enginyar una manera molt hàbil d'incorporar al seu *Dictionarium* la glossa de Pau i no contradir la font que li era més amiga de les lletres catalanes: va copiar gairebé mot a mot la glossa del *De fluminibus*, només amb la lleugera diferència que afegí les equivalències en vulgar de *Nouam Cartaginem* i *Aureolam*, Cartagena i Oriola, i amb una altra variant importantíssima: va ometre la identificació de Pau «Hunc uulgu *Securam* appellat». Amb aquesta senzilla estratègia literària, Tarafa va poder afegir a la seva obra el saber de Pau i, d'aquesta manera, va fer més exhaustiu, més complet, el seu *Dictionarium*. «Certament», afirmava Mariàngela Vilallonga (1991: 104-105), «Tarafa s'ha trobat amb molta feina ja feta i precisament pel canonge barceloní. Així copia paràgrafs sencers de Pau, sense donar-ne la procedència la majoria de les ocasions [...] Tarafa persegueix clarament un altre objectiu, el de donar-nos el topònim en català, al costat del nom llatí. Si Pau segueix aquesta norma en algunes ocasions, Tarafa generalitza aquest criteri i l'aplica rigorosament, en la quasi totalitat de casos que se li presenten». El cas del «Tader», doncs, és una accepció en la manera d'actuar de Francesc Tarafa; però és una accepció justificada: per no contradir l'humanista quatrecentista per excel·lència o per a no contradir el que ell mateix havia ja escrit al *Dictionarium Geographiae Vniuersalis Hispaniae*, Tarafa preferí no identificar aquest «Tader» amb cap nom en vulgar, sinó deixar-lo com un més dels *fluuii* que desembocaven a l'«Ebusitano pelago seu Iberico». Pau, d'aquesta manera, havia estat incorporat al seu *Dictionarium Geographiae Vniuersalis Hispaniae*.

DANIEL FERRER I ISERN
 Universitat de Girona
 Institut de Llengua i Cultura Catalanes

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- ANNIUS, Iohannes (1498), *Commentaria super opera diversorum auctorum de antiquitatibus loquentium*, Romae, Eucharius Silber.
- ARNALL, Maria Josepa (1985), «Toponímia hispànica en el diccionari geogràfic de Francesc Tarafa (ms. 578 de la Biblioteca Provincial i Universitària de Barcelona)», *Societat d'onomàstica. Butlletí interior*, xxii, pp. 31-52.
- BOCCACCIO, Giovanni (1494), *Genealogiae ac De montibus et syluis, de fontibus, lacubus et fluminibus ac etiam de stagnis et paludibus, necnon et de maribus seu diuersis maris nominibus*, Venetiis, Bonetum Locatellum.
- (1978), *Dizionario geografico (De montibus, siluis, fontibus, lacubus, fluminibus, stagnis seu paludibus, et de nominibus maris)*, trad. de N. Liburnio, Torí, Fògola.
- CAMPOS, Margarida (1995), *Primera part de la 'Crònica de la província de Cathelunya en la Citerior Spanya' de Francesc Tarafa. Les seves fonts*, Barcelona, Universitat de Barcelona, direcció d'Eulàlia Duran. [Tesi de llicenciatura inèdita.]
- FERRER, Daniel (2003), *El 'De origine' del 'Dictionarium': vint-i-cinc reis llegendaris en les obres llatines de Francesc Tarafa*, Girona, Universitat de Girona, direcció de Mariàngela Vilallonga. [Trebball de Recerca inèdit.]
- (en premsa a), «Els orígens mítics d'Hispania en el *De origine* (1553) de Francesc Tarafa: el Túbal d'Anno de Viterbo», dins Mariàngela Vilallonga i Daniel Ferrer, eds., *Història i llegenda al Renaixement. Actes del iv Col·loqui Internacional Problemes i Mètodes de Literatura Catalana Antiga «Història i llegenda al Renaixement» (Girona, 8-11 de juliol 2002)*.
- (en premsa b), «Les obres llatines de Francesc Tarafa (c. 1495-1556) com a principi i font de la *Crònica de Catalunya*», *xiii Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Girona, 8-13 de setembre de 2003)*.
- MARINEUS, Lucius (1533), *Opus de rebus Hispaniae memorabilibus*, Compluti (Alcalá de Henares), Michaelis de Eguia.
- MIRALLES, Eulàlia & Maria TOLDRA (1997), «La tradició manuscrita de l'obra de Francesc Tarafa: biblioteques de Barcelona», *Anuari de Filologia*, xx, 8, pp. 43-78.
- NEBRIJA, Antonio de (1585), *Onomasticon propriorum nominum ex probatissimis Graecae et Latinae linguae auctoribus locupletatum*, dins Antonio de Nebrija, *Lexicon seu Dictionarium ex latino sermone in Cathalanum et Castellanicum*, Barcinonae, apud Antonium Oliver.
- PASTORE, Manlio (1963), *Tradizione medievale e gusto umanistico nel 'De montibus' del Boccaccio*, Pàdua, Cedam / Casa Editrice Dott. Antonio Milani-Università di Padova.
- RICO, Francisco (1983), «El nuevo mundo de Nebrija y Colón. Notas sobre la geografía humanística en España y el contexto intelectual del descubrimiento de América», dins Nebrija y la introducción del Renacimiento en España. *Actas de la III Academia Literaria Renacentista*, Salamanca, Universidad de Salamanca, pp. 157-185.
- TARAFÀ, Franciscus, *Linea regum Hispaniarum*, Biblioteca de Catalunya, ms. 494.

- *De Hispaniae situ, prouinciis, populis, regionibus, urbibus, oppidis, fluminibus, montibus et promontoriis dictionarium*, Biblioteca de la Universitat de Barcelona, ms. 578 / Biblioteca de Catalunya, ms. 493.
- (1553), *De origine ac rebus gestis regum Hispaniae*, Antuerpiae, in aedibus Ioannis Stelsii.
- (1562), *Chónica de España [...] traduzida de lengua latina en castellana*, trad. de Alonso de Santacruz, Barcelona, Claudi Bornat.
- (1577), *Rerum Hispaniae memorabilium annales a Ioanne Vasaeo, brugensi, et Francisco Tarapha, barcinonensi, deducti*, Coloniae, apud Ludovicum Alectorium et heredes Iacobi Soteris.
- (1603), *De origine ac rebus gestis regum Hispaniae*, dins Andreas Schottus, ed. (1603-1608), *Hispaniae illustratae*, Francofurti, apud Claudium Marnium et haeredes Johannis Aubri, vol. 1, pp. 518-569.
- (1952-1954), *Crònica de cavallers catalans*, ed. de Alexandre Armengol, Barcelona, Asociación de Bibliófilos, 2 vols.
- VILALLONGA, Mariàngela, ed. (1986), Jeroni Pau, *Obres*, Barcelona, Curial, 2 vols.
- (1991), «La tradició dels tractats geogràfics humanístics a Catalunya», *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins (Actes de les Jornades d'homenatge a Dolors Condom)*, xxxi, pp. 99-109.
- (1993a), «La geografia a Catalunya a l'època del Renaixement», *Estudi General*, 13, pp. 51-60.
- (1993b), «Les pays Pyrénéens dans le *Dictionarium Geographiae Vniuersalis Hispaniae* de Francesc Tarafa (vers 1495-1556)», dins *Pays Pyrénéens et Pouvoirs Centraux xvii-xxe ss. Actes du Colloque International organisé à Foix les 1-2-3 octobre 1993 par le Groupe d'histoire des Pyrénées et les Archives Départementales de l'Ariège*, pp. 267-285.
- (1996), «Francesc Tarafa, una actitud quatrecentista al segle XVI», *Revista de Catalunya*, 103, pp. 49-64.
- VILALLONGA, Mariàngela & Daniel FERRER (2001), «La fundació de Girona en la historiografia humanística: l'exemple de Francesc Tarafa», *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, xlii [I Congrès d'Història de Girona. Girona, dos mil anys d'història], pp. 305-322.